

УДК 061.2 (=161.2) Прометей : 94 (560) «1929/1935»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.319>

Олександр Завальнюк*

КЛУБ «ПРОМЕТЕЙ» У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ «СТАМБУЛЬСЬКОЇ ПЛАТФОРМИ» 1929–1935: ВНЕСОК У ВИЗВОЛЬНУ БОРТЬБУ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ СРСР

Анотація: У статті проаналізована діяльність клубу «Прометей» – однієї із філій «Прометеївської Антанти», що наприкінці 1920-х – середині 1930-х рр. діяла у Стамбулі. Стамбульський клуб «Прометей», що у міжвоєнний період об'єднував представників діаспорних організацій поневолених Росією народів, зокрема Криму, Азербайджану, Туркестану та української політичної еміграції, займав відверті антирадянські позиції, продукував відповідні проекти з метою поширення у зарубіжному середовищі визвольних ідей і підготовки ґрунту для боротьби народів СРСР з метою повалення комуністичного режиму й утворення на його території незалежних національних держав. Провідну роль у цьому клубі відігравав талановитий представник ДЦ УНР в екзилі В. Мурський, який мав підтримку від прометеїстів Польщі, Франції, політичної еміграції Кавказу.

Ключові слова: клуб «Прометей», Прометеївська Антанта, Стамбульська платформа, Володимир Мурський, Тадеуш Голувко, українські екзильні спецслужби, Державний Центр УНР в екзилі

Вступ. Екзистенційний характер нинішньої російсько-української війни спонукає дослідників звертатися і до діаспорних громадсько-політичних процесів, котрі мали місце, зокрема, наприкінці 1920-х – в середині 1930-х рр., і стосувалися Руху прометеїзму. Примітно, що його концепція не втратила своєї актуальності й до нині. А у форматі сучасних геополітичних викликів і російської експансії ідеї проекту міжмор'я, що століття тому обстоювали діаспорні діячі поневолених радянською Росією націй, знову набувають актуальності та мають певну перспективу для подальшої реалізації з метою спільного протистояння вільного світу гібридній пропаганді та агресії Кремля проти України, а також неприхованим агресивним російським планам щодо інших європейських країн.

Мета статті – на основі архівних та опублікованих джерел проаналізувати діяльність клубу «Прометей», однієї з філій «Прометеївської Антанти», що наприкінці 1920-х – середині 1930-х рр. діяла у Стамбулі, а також з'ясувати реалізовані ним антирадянські проекти та їх значення у протистоянні української політичної еміграції комуністичному режиму в Радянському Союзі, який ставив завдання підкорення світу.

Огляд літератури та джерел. У сучасній українській історіографії наукові праці, присвячені Руху Прометеїзму, є досить важливим напрацюванням. Однак щодо діяльності стамбульської філії клубу «Прометей», яка у великій мірі пов'язана з діяльністю керівного

* Завальнюк Олександр Михайлович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, (Кам'янець-Подільський, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1778-9736>; e-mail: olexandr.zavalniuk@kpmu.edu.ua

органу УНР в екзилі та варшавського центру прометеїзму, то цей аспект усе ще залишається не до кінця з'ясованим. Особливо доцільним у цьому контексті є вивчення лідерства у згуртуванні різних діаспор українською політичною еміграцією, зокрема, представниками «Стамбульської платформи», нелегального представництва Державного Центру УНР в екзилі на чолі з В. Мурським, що діяла у Туреччині упродовж 1929–1935 рр.

Важливим є узагальнення та систематизація розрізненого історичного матеріалу для створення більш повного усвідомлення процесу реалізації його місії. Свіжими працями у цьому контексті є ґрунтовні монографії В. Комара¹ та В. Яблонського², статті В. Окіпнюка та Д. Козлова³, О. Зубко⁴, А. Суходолової⁵, Л. Соцкова⁶ та Л. Підгірної⁷. Основний інформаційно-фактологічний масив з досліджуваної теми представляють розсекречені архівні документи ГДА СЗРУ⁸ та опубліковані матеріали на офіційному сайті Служби зовнішньої розвідки України⁹. У цьому контексті чималий інтерес представляють також праці американських вчених Я. Бугайського¹⁰ і Т. Снайдера¹¹. Дослідницький процес із зазначеної теми, яка має чималу актуальність, потребує продовження.

Виклад основного матеріалу. Політична еміграція з різних повалених більшовицьким режимом молодих національних держав і колишніх національних районів імперської Росії, осівши на початку 1920-х рр. в Європі, відверто демонструвала свою антиросійську й антирадянську спрямованість, готовність до продовження національно-визвольної боротьби у різних формах. Чи не провідну роль у консолідації цих сил

¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.

² Яблонський В.М. Діяльність Державного центру УНР в екзилі (1921–1992 рр.): дис... д. іст. н.: 07.00.01 – історія України. Київ, 2021.

³ Окіпнюк В., Козлов Д. Володимир Мурський – представник екзильного уряду УНР у Стамбулі // Історична правда. 2018. Вересень. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/17152846

⁴ Зубко О. Володимир Мурський (1888–1935) та його родина: розвідувально-повсякденне життя в Стамбулі (1929–1935) // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки. 2024. № 67. С. 122–130.

⁵ Суходолова А.Є. Конструювання історичного нарративу: українсько-турецькі відносини // Матеріали міжнародної наукової конференції XXVI Сходознавчі читання А. Кримського (30 листопада 2023 р., м. Київ). Львів-Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 283–286.

⁶ Соцков Л.Ф. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Москва: Рипол Классик, 2003. URL: <http://surl.li/gawfy>

⁷ Підгірна Л.М. Далекохідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі у контексті діяльності «Стамбульської платформи» // Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: серія історична та філологічна. 2022. Вип. 19. С. 231–242. DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.231-242; Підгірна Л.М. Рух Прометеїзму, його ідеї та співпраця у контексті діяльності «Стамбульської Платформи» (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2023. Вип. 15. С. 77–79.

⁸ Головний державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 1, Т. 2, Т. 7, Т. 8.

⁹ Володимир Мурський. «Український нунцій» у Стамбулі // Служба зовнішньої розвідки України. 2021. 6 червня. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/volodymyr-murskyi-ukrainskyi-nuntsii-u-stambuli>; «Промеївські народи мають вийти з боротьби із Росією переможцями» // <https://argumentua.com/stati/rozsekrechen-arkh-vi-promete-vsk-narodi-mayut-viiti-z-borotbi-z-ros-yu-peremozhtsyami>

¹⁰ Бугайський Я. Україна і Польща в авангарді «прометеївського визволення» // THE ARC. URL: <https://arc.ua/ukraina-i-polshcha-v-avanhardi-prometeivskoho-vyzvolennia>

¹¹ Промеївська Україна. Уривок з книжки «Нариси таємної війни» Тімоті Снайдера // Історична правда. 2023. 14 грудня. URL: www.istpravda.com.ua/reviews/2023/12/14/163455/

відігравали польські політики, які, після відновлення своєї державності у листопад 1918 р., були носіями ідеології прометеїзму та висловлювали готовність допомагати поліемігрантам, що були їхніми прихильниками, у критичному ставленні до радянської Росії та підготовці заходів щодо повалення більшовицького режиму та створення/відновлення держав пригноблених народів.

У січні 1926 р. в Парижі, який був одним із значущих центрів емігрантського життя, за вказівкою Ю. Пілсудського було утворено товариство «Прометей» (входило щонайменше 8 осередків емігрантів, зокрема й українців-уєнерівців), яке підпорядковувалася одночасно Міністерству закордонних справ і Генеральному штабу (ГШ) Польщі. Його очолив директор Східного відділу МЗС Т. Голувко.

Ю. Пілсудський і його прихильники вже тоді вважали Радянський Союз імперією зла та намагалися добитися її розчленування на окремі національні держави, як майбутні суб'єкти федерації з Польщею, яка мала стати своєрідним буфером між Росією і Західною Європою та забезпечити Польщі «статус великої держави»¹².

З поверненням до керівництва країною Ю. Пілсудського постало питання посилення ролі польської держави у протистоянні підривної діяльності СРСР в Європі. Тож керівництво прометеївським рухом передали Експозитурі № 2 Відділу ІІ ГШ Польщі. Наприкінці 1928 р. у Варшаві в результаті значної попередньої роботи було створено «Клуб «Прометей»». Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України» (окремі автори послуговуються скороченою назвою цієї структури – Ліга «Прометей»). Цікаво, що за повідомленням ГПУ СРСР ця організація з'явилася на основі створеної ще у 1925 р. у Варшаві, за завданням ІІ відділу ГШ, міжнаціонального антирадянського об'єднання «Ліга «Прометей» атлантичної хартії» (її сформували українські діячі Р. Смаль-Стоцький, О. Шульгин, П. Шандрук та ін. з метою захисту національних прав і самовизначення народів Східної Європи (Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Україна, Туркестан)¹³.

На першому засіданні клубу «Прометей» 7 грудня 1928 р. делегати обрали його керівний орган (10 осіб) на чолі з українським професором Р. Смаль-Стоцьким. Ця організація, яка складалася з різних рівноправних національних секцій, що, як вважалося, повноцінно представляють поневолені комуністичним режимом народи, стала головним ідеологічним та організаційним центром прометеївського руху, координувала роботу різних філіалів, які відповідно до Статуту Ліги діяли щонайменше у 5 країнах. Їй безпосередньо підпорядковувалася телеграфна агенція «Експрес» (з 1929 р. її очолював українець М. Ковалевський), що вела постійну пропагандистську роботу проти СРСР.

У планах прометеїстів, як найголовніше завдання, що мало стимулювати активність усіх поневолених більшовицькою Росією народів, ставилося утворення незалежної Наддніпрянської України (про приєднання західноукраїнських земель, які Польща інкорпорувала до свого складу, звісно не йшлося)¹⁴. Уряд Польщі щорічно таємно фінансував прометеївський рух через кілька своїх провідних міністерств. Наприклад, у

¹² Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 4, 145-146.

¹³ «Прометейські народи мають вийти з боротьби із Росією переможцями»...

¹⁴ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.)... С. 5, 155-157.

1927 р. на його підтримку було виділено (в злотих) 900 тис., у 1932 р. – 1 млн. 450 тис., у 1939 р. – 900 тис.¹⁵.

На думку Я. Бугайського, наприкінці 1920-х рр. прометеїзм став державною політикою Польщі¹⁶, однак ненадовго – після підписання між нею та СРСР пакту про ненапад у 1932 р. про дотримання цієї ідеології представники влади знову говорили лише неофіційно¹⁷. Перш за все йдеться про тих, хто, окрім виконання своїх службових обов'язків, одночасно входив до «Ліги «Прометей»» (польські прометеїсти регулярно зустрічалися на таємних міжміністерських засіданнях, де й обговорювали назрілі питання)¹⁸.

Членами варшавського клубу «Прометей» у більшості були українці-емігранти. Їхня секція у 1934 р. нараховувала близько 350 осіб¹⁹. Можливо, через це окремі автори наголошують на найактивнішій ролі української політичної еміграції у розгортанні прометеївського руху, іноді дещо переоцінюючи її. Так, не наводячи відповідних фактів, іноді стверджується, що «вони [українські політемігранти. – *Авт.*] нерідко перебирали на себе ініціативу й керівництво філіями і всією діяльністю [«Ліги «Прометей»». – *Авт.*]²⁰. Однак треба мати на увазі, що східні українці в еміграції загалом були досить роз'єднаними за політичними симпатіями, тож найбільшу підтримку прометеїстам надавали прихильники Державного Центру УНР в екзилі.

Чималу увагу польські діячі приділяли Туреччині, де осіли десятки тисяч емігрантів з радянської Росії та підкорених нею територій. І хоча до середини 1930-х рр. ця країна загалом зберігала прорадянську орієнтацію, тут також поширювався прометеївський рух, який контролювався турецькою владою, що підтримувала доброзичливі стосунки з керівництвом Польщі. На думку В. Трощинського й А. Шевченка, у цій країні, як і низці інших держав континентальної Європи, знаходився «периферійний», тобто незначний, не першорядний, осідок української політичної еміграції²¹, що звісно впливало на масштаби його діяльності та вплив у цьому регіоні.

У Константинополі (попередня назва Стамбула) 15 липня 1926 р., завдяки активним зусиллям польських дипломатів і агентів Т. Голувка та військового аташе посольства Польща у Туреччині, полковника Т. Шетцеля, які до того спромоглися заснувати клуб «Прометей» в Парижі, на антирадянській основі зорганізувався Комітет незалежності Кавказу. Під час таємного зібрання його членів Т. Шетцель запропонував, щоб визвольну боротьбу кавказьких народів назвати прометеївською, що і було прийнято²². Щодо українців, то вони утворили тут свою громаду на чолі з М. Зоц-Кравченком (1927 р.), яка

¹⁵ Промеївська Україна. Уривок з книжки «Нариси таємної війни» Тімоті Снайдера...

¹⁶ На противагу цьому твердженню, Т. Снайдер у праці «Нариси таємної війни» пише, що «прометеїзм ніколи не був офіційною політикою жодного польського уряду і не мав підтримки від польських політичних партій, чиєї думки ніхто не питав» (Промеївська Україна. Уривок з книжки «Нариси таємної війни» Тімоті Снайдера...).

¹⁷ Бугайський Я. Україна і Польща в авангарді «прометеївського визволення»...

¹⁸ Прометеївська Україна. Уривок з книжки «Нариси таємної війни» Тімоті Снайдера...

¹⁹ Бугайський Я. Україна і Польща в авангарді «прометеївського визволення»...

²⁰ Розсекречені архіви: «Прометеївські народи мають вийти з боротьби із росією переможцями» // Аргумент. 2022. 29 жовтня. URL: <https://argumentua.com/stati/rozsekrechen-arkh-vi-promete-vsk-narodi-mayut-viiti-z-borotbi-z-ros-yu-peremozhtsyami>

²¹ Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2003. Т. 5. С. 320.

²² Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.)... С. 86;

опікувалася спільними проблемами, мала антирадянські настрої та налагодила контакти з ДЦ УНР в екзилі, однак через певні причини не співпрацювала з «Лігою “Прометей”».

Це упущення усвідомили керівники Державного Центру Української Народної Республіки, які стояли біля керма Прометеївського руху. Вони взяли за виправлення ситуації, зробивши ставку на посилення керівництва української громади Стамбула, яка хоч і загалом поділяла ідеологію прометеїзму, однак не наважувалася приєднатися до його структурної мережі, оскільки обмежувалися місцевими проблемами. Щоб зробити її більш дієздатною, посаду керівника запропонували виконуючому обов'язки директора Департаменту преси та інформації Міністерства преси і пропаганди екзильного уряду УНР В. Мурському, який ще з 1919 р. виконував певні дипломатичні доручення МЗС УНР у Відні. Це було вдалим кроком, адже новий керівник був активним діячем Прометеївського руху в Польщі, а за посадовими обов'язками займався поширенням у різних європейських країнах, а також на території УСРР, україномовних періодичних видань, які пропагували українську незалежність, мав 7-річний досвід урядової роботи²³. На той час кращої кандидатури, яка могла виконувати настанови УНР-рівського керівництва, просто не знайшлося.

В. Мурського у квітні 1929 р. за ініціативою голови Державного Центру УНР в екзилі А. Лівницького призначили спочатку тимчасовим, а згодом (15 березня 1930 р.) постійним представником екзильного уряду в Стамбулі (одночасно був керівником української спецслужби в регіоні). Сюди він прибув із сім'єю 26 квітня 1929 р.²⁴ Однак офіційних повноважень він не міг мати, оскільки на політичній карті Європи не було УНР та й Туреччина не ризикувала зіпсувати відносини з СРСР/УСРР. Завдання українського неофіційного дипломата полягало у налагодженні певних стосунків з представниками турецької влади, а також створенні на базі місцевої української громади дієвого осередку підтримки ДЦ УНР в екзилі (отримав назву «Стамбульська платформа»).

За В. Окіпнюком і Д. Козловим, В. Мурський постійно проживав у Стамбулі, відповідав за вирішення проблем української діаспори, контакти з керівниками органів державної влади Туреччини, а також контакти з представниками іноземних дипломатичних представництв і спецслужб, збирання розвідінформації щодо подій в Україні й організацію доправлення через Чорне море до порту Одеса друкованих пропагандистських матеріалів проукраїнського змісту з метою їх подальшого поширення в УСРР і дестабілізації більшовицького режиму²⁵.

Крім того, А. Лівницький доручив українському представникові систематично подавати до турецької й іншої преси, яка виходила східними мовами, матеріали про український визвольний рух, а також проводити усну пропаганду серед місцевого населення та політичної еміграції різних народів, розвивати Прометеївський рух. Виконуючи це завдання, В. Мурський опублікував турецькою мовою низку газетних статей на відповідну тематику, що посприяло певному росту прихильності до українців. Азербайджанці, які видавали у Стамбулі турецькою мовою свій «Альманах», опублікували тут статтю В. Мурського про Україну. Це видання поширювалося також у Персії,

²³ Окіпнюк В., Козлов Д. Володимир Мурський – представник екзильного уряду в Стамбулі...

²⁴ Володимир Мурський. «Український нунцій» у Стамбулі...; Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.)... С. 105.

²⁵ Окіпнюк В., Козлов Д. Володимир Мурський – представник екзильного уряду в Стамбулі...

Афганістані, мусульманській частині Індії, Іраку та Єгипті²⁶. Словом, читацька аудиторія цього видання була досить великою.

Завербований з близького оточення керівника українського представництва радянський агент, зібравши необхідну інформацію, 3 жовтня 1930 р. доповідав Москві, що В. Мурський є подільським поляком (?), другом маршала Ю. Пілсудського (?), людина хитра й активна, перебуває у Стамбулі як літератор і журналіст-кореспондент Ліги Націй, а насправді агент поляків і УНР. Працює з польською місією та помічником військового аташе французького посольства – капітаном Марселем Денарду.

В одному із наступних агентурних донесень ДПУ СРСР повідомлялося, що «завданням Мурського було увійти в найтісніший контакт з усіма представниками кавказців, татар Криму, Волги і Туркестану і через них створити необхідну базу для подальшої діяльності – вже суто української, яка має мету зближення з Туреччиною...». А через деякий час той же агент помітив, що об'єкт його спостереження «став центром усієї української роботи в Туреччині», «зв'язаний з усіма представництвами емігрантів з Кавказу...»²⁷. Не довіряти цій інформації немає сенсу, адже факти з інших джерел свідчать, що діяльність українського діяча була спрямована саме у зазначених напрямках.

Поступово В. Мурському, який мав досвід спілкування з дипломатами та політиками різних країн, завдяки підтримці польських дипломатів, вдалося організувати у Стамбулі філію варшавського клубу «Ліга «Прометей»» (установчих документів про це не виявлено та й навряд чи вони могли бути в тодішніх умовах). Про існування цієї філії (в окремих розвідках її називають гуртком²⁸) неодноразово повідомляли Москві завербовані ДПУ СРСР агенти. Завдяки опрацьованому інформаційному масиву розсекречених документів ГДА СЗРУ можна стверджувати, що склад цієї філії був інтернаціональним, а об'єднавча та провідна роль у ній належала представникам української політичної еміграції²⁹.

До прикладу, агентурні донесення М. Забелло, завербованого ОДПУ агента «Надія», засвідчують, що серед активних членів клубу «Прометей» у Стамбулі був Д. Сейдамет Киример – очільник кримськотатарської діаспори. У контексті напрацьовань механізму щодо подальшого національного самовизначення Криму, він підтримував найтісніші зв'язки із «Стамбульською платформою» та її очільником, а через нього із керівництвом ДЦ УНР в екзилі та українськими екзильними спецслужбами. Щоправда, відносини з кримськотатарською політичною еміграцією та її керівником спочатку склалися непросто, адже вони, всупереч українській позиції, наполягали, що Крим не належить Україні, а тому повинен мати незалежність і суверенітет. Ця суперечка наприкінці 1929 р. спричинила між сторонами переговори, які тоді не призвели до порозуміння³⁰.

Однак В. Мурський, який добре розібрався в ситуації і високо оцінив можливості кримських татар допомогти у стамбульських коридорах влади, шукав нагоди владнати це

²⁶ Дашкевич Я. Україна і Схід / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львівське відділення; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. С. 642; Мурський Володимир // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. Перевидання в Україні / Наукове тов.-во ім. Шевченка у Львові. Львів, 1996. Т. 5. С. 1668-1669.

²⁷ Володимир Мурський. «Український нунцій» у Стамбулі...

²⁸ Окінюк В., Козлов Д. Таємний фронт Володимира Мурського...

²⁹ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 31, 187

³⁰ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.). С. 172.

непросте питання на компромісній основі. І згодом, не без його допомоги, у Варшаві м'яко та несподівано було укладено угоду щодо майбутнього Криму. Йдеться про розроблений у 1932 р. за участі В. Мурського й узгоджений з керівництвом уряду УНР проєкт угоди про створення Союзної держави України та Криму, який передбачав взаємне визнання незалежності УНР і Кримської республіки та заснування спільної союзної держави після повалення більшовицького режиму³¹. Після цього відносини українців з кримськотатарською діаспорою стали теплішими.

Серед членів клубу «Прометей», який складався з 8 осіб, був і Расул-заде – лідер азербайджанської діаспори, а також представники Туркестану: Медджедін-бей, Осман-Пулат і Муса-Цахой. До засідань клубу активно долучалися представники діаспорної преси, зокрема популярних видань азербайджанської діаспори, які поширювалися по всьому Близькому Сходу турецькою та перською мовами, таких як «Більдіріш», «Джумхуріет», «Азери-тюрк», «Одлу-Юрт»³². Про співпрацю з політеміграцією Азербайджану свідчить такий промовистий факт. 27 квітня 1932 р. В. Мурський виступив на її зборах у Стамбулі з доповіддю про спільну боротьбу всіх поневолених Росією народів³³. Цей крок посилив взаєморозуміння між політемігрантами.

Джерела свідчать, що традиційно засідання клубу «Прометей», який не мав свого будинку, відбувалося почергово у приватних помешканнях його членів і розпочиналося з обговорення політичної ситуації на окупованих Росією теренах та огляду свіжої радянської преси. Особлива увага приділялася всюдисущій московській пропаганді та вигадливості меседжів більшовицьких агіток, а також здійсненню заходів із контрпропаганди³⁴.

Важливою темою для обговорення та ретельного аналізу була й політична ситуація у самій Туреччині, уряд якої до 1930 р. провадив офіційну політику дружніх взаємин і співпраці із СРСР, хоча неофіційно він все більше плекав і підтримував пан-туранські настрої в країні та за її межами. На засіданнях клубу планувався також вихід нових публікацій антирадянського характеру, зокрема в різних іноземних і турецьких виданнях, а також розглядалося питання про налагодження співпраці із представниками іноземних розвідок. На одному із зібрань прометеїстів В. Мурським було озвучено інформацію про налагодження стосунків із представником японського посольства (за сумісництвом, резидентом японської розвідки у Стамбулі), полковником Імурою та підготовку проєкту Меморандуму про подальшу співпрацю ДЦ УНР в екзилі із японським політичним істеблїшментом аж до створення та підтримки урядом Японії Української Далекосхідної республіки³⁵.

В. Мурський намагався донести до турецької інтелігенції більше знань про Україну та спростувати російські вигадки про історію її державності. За порадою керівництва ДЦ УНР в екзилі він взявся за підготовку книги «Україна та її боротьба за незалежність», якою хотів розповісти про історичну тяглість боротьби українців за свою незалежність і причини втрати держави у 20 ст. Підготовлений рукопис у жовтні 1930 р. через посольство Польщі

³¹ Володимир Мурський. «Український нунцій» у Стамбулі...; *Окіпнюк В. Козлов Д.* Володимир Мурський – представник екзильного уряду в Стамбулі...

³² ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 51, 52.

³³ *Дашкевич Я.* Україна і Схід... С. 180–187.

³⁴ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 7. Арк. 188.

³⁵ *Ibid.* Арк. 261; *Яблонський В.М.* Діяльність Державного центру УНР в екзилі (1921–1992 рр.)...

передали до МЗС у Варшаві, де його передрукували та спрямували для ознайомлення А. Лівіцькому. Очевидно, зміст майбутньої популярної книги не викликав заперечення. А. Лівіцький написав до неї свою передмову. Поляки запропонували зробити ще одне передне слово – за авторства колишнього міністра закордонних справ татарського уряду Криму Джафер-бея Сейдамета або ж одного із турецьких літераторів. До цього прислухалися. Тож, вже у грудні того ж року при допомозі польських дипломатів Я. Гавронського і Т. Голувка у Стамбулі книгу (з двома передмовами – А. Лівіцького та Д. Сайдамета), яка нараховувала 226 сторінок, опублікували турецькою мовою у видавництві «Джумхуріет» накладом 1 тис. примірників. За попередньою згодою, В. Мурський презентував її керівнику країни М. Кефалю-паші зі своїм дарчим підписом, що посилювало авторитет українців у Стамбулі. Згодом вона отримала прихильні відгуки у місцевій періодиці, а також азербайджанській пресі³⁶.

Поза межами клубу відбувалися зустрічі з британськими й американськими журналістами³⁷, через яких В. Мурський, Д. Сейдамет Киример та інші прометеїсти намагалися донести правду про реальний стан речей у СРСР до широкого загалу іноземних читачів. Надзвичайно прикладним у контексті злагодженої міжнародної антирадянської діяльності стамбульських прометеїстів є факт, зафіксований агентом «Надія» в одному із своїх донесень Москві³⁸. Виявляється, що на засіданні клубу у березні 1932 р. представником польської розвідки В. Гайвронським (його колегу, прометеїста Т. Голувка, видного діяча прометеївського руху, в серпні 1931 р. було вбито в Трускавці радянськими агентами, які проникли в ряди ОУН³⁹) було висловлено думку щодо необхідності відповіді на книгу радянського пропагандиста турецького походження Фалиха Рифки «Нова Русія», видану у Туреччині чималим накладом, скоріш за все, за неофіційної вказівки та фінансової підтримки Москви. Турецький «Дюранті» у своїй книзі оспівував велич і досягнення радянської влади, а також наголошував, що життя у радянській Росії є прикладом для турецького суспільства, а будь-яке очорнення устрою та політики СРСР є не чим іншим, як антирадянською пропагандою.

Це був несподіваний удар по демократичному світу, який не сприймав комуністичні ідеї і практики соціалістичного будівництва в СРСР. Тому непомірна компліментарність Ф. Рифки у бік радянського режиму несподівано викликала негативний резонанс у турецького політичного істеблішменту й навіть невдоволення президента Турецької республіки М. Кемаль-Ататюрка. Тож прометеїсти вирішили скористатися цією можливістю та відповісти на опус проросійського пропагандиста. Матеріал мав стати контраргументом щодо книги Ф. Рифки та переслідував амбітну мету – не лише розвінчати радянську пропаганду, але й нагадати турецькому політикуму і суспільству про давні історичні зв'язки, що протягом століть поєднували Україну й Туреччину, наголосивши, що під час Прутського походу 1713 р. фатальна помилка Туреччини дозволила Російській імперії утвердитися в Криму та на Близькому Сході⁴⁰.

³⁶ Дашкевич Я. Україна і Схід... С. 642; Окіннюк В., Козлов Д. Таємний фронт Володимира Мурського...

³⁷ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 2. Арк. 136.

³⁸ Окіннюк В., Козлов Д. Володимир Мурський – представник екзильного уряду в Стамбулі...

³⁹ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 7. Арк. 188.

⁴⁰ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 7. Арк. 188; Прометеївська Україна. Уривок з книжки «Нариси таємної війни» Тімоті Снайдера...

Як припускають В. Окіпнюк і Д. Козлов, скоріш за все, саме Я. Гавронський підштовхнув В. Мурського до здійснення зазначеного контрпропагандистського проєкту⁴¹. А можливо він передав відповідне доручення від варшавських прометеїстів. Якби там не було, однак ідея було успішно реалізовано. Так, з'явилася турецькомовна книга В. Мурського «Справжнє обличчя Нової Росії»⁴² (з передмовою Д. Сейдемета Киримера), підготовлена відносно швидко⁴³. Необхідні матеріали для неї автору надали прометеїсти з кримсько-татарської, азербайджанської, грузинської та інших діаспор. Це свідчить не лише про незаперечні спільні інтереси представників поневолених Росією народів, але й, що не менш важливо, про співпрацю екзильної української, польської та турецької спецслужб⁴⁴. Варто відзначити, що на взаємному обміні інформацією між двома останніми структурами наголошується у праці колишнього офіцера радянської розвідки В. Соцкова⁴⁵.

Цілком ймовірно, що до реалізації проєкту долучилися й турецькі представники спецслужб, які в інтересах своєї країни допомогли його фінансуванню, організацією друку в одній із стамбульських друкарень і вільному поширенню накладу в столиці Туреччини (про участь польських дипломатів у фінансовій підтримці цього проєкту інформації немає. Можливо, це пов'язано з тим, що, як згодом писав А. Лівіцький В. Мурському, поляки збираються обмежити, а то й припинити фінансування «Стамбульської платформи»⁴⁶).

Одне із джерел свідчить, що близько 600 примірників цієї книги були презентовані особисто В. Мурським найвпливовішим представникам іноземних і турецьких дипломатичних кіл, політикам і діячам культури, що є свідченням зацікавленості у цьому представників вищого ешелону влади. Один примірник з підписом автора отримав президент Туреччини. Цікаво, що це відверто антирадянське видання зібрало вельми позитивні відгуки у діаспорній і турецькій пресі та не попало під заборону турецьких цензорів⁴⁷. Останнє, можливо, пов'язано з тим, що ще у 1931 р. президент М. Кемаль-паша Ататюрк несподівано відмовився приймати радянського постпреда Сурица в Ангорі, передоручивши цю процедуру своєму ад'ютантові, чим справив відповідне враження на місцевий політикум⁴⁸. Не виключено, що вже тоді турецьке керівництво поступово відходило від політики толерантності щодо СРСР й у такий спосіб продемонструвало його дипломатам свій недружній випад.

В. Мурський продовжував виконувати поставлені перед ним непрості завдання, і далі спрямовував діяльність «Стамбульської платформи» та філії прометеїстів в антирадянське

⁴¹ Окіпнюк В., Козлов Д. Таємний фронт Володимира Мурського...

⁴² Історик Я. Дашкевич переклав назву цієї книги дещо не так – «Правдиве обличчя нової Росії» (див.: Дашкевич Я. Україна і Схід... С. 542).

⁴³ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 7. Арк. 182.

⁴⁴ Підгірна Л.М. Далекосхідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі у контексті діяльності «Стамбульської платформи» // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична та філологічна (Кам'янець-Подільський). 2022. Вип. XIX. С. 231.

⁴⁵ Соцков Л.Ф. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Москва: Рипол Классик, 2003. URL: <http://surl.li/gawfv>

⁴⁶ Зубко О. Володимир Мурський (1888–1935) та його родина: розвідувально-повсякденне життя в Стамбулі (1929–1935) // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки. 2024. № 67. С. 127.

⁴⁷ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12617. Т. 1. Арк. 445–446.

⁴⁸ Підгірна Л.М. Далекосхідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі... С. 236.

русло, привертав увагу до насильницької колективізації та голодомору українців, прагнув згуртувати багатонаціональну політичну еміграцію навколо віддаленої мети творення у майбутньому демократичних національних держав тощо. Робота забирала багато часу та виснажувала сили, про відпочинок думати було ніколи, тож коли почало погіршуватися здоров'я, довелося зменшити щоденну активність, звернутися до лікарів, послуги яких коштували дорого. ДЦ УНР в екзилі не мав можливості оплачувати дорого вартісне лікування одного із кращих своїх діячів. 19 липня 1935 р. його не стало. Уряд УНР не знайшов гідної кандидатури для заміщення вакансії керівника свого постійного представництва у Стамбулі⁴⁹. Інформації про діяльність «Стамбульської платформи» та філії клубу «Прометей» у столиці Туреччини після смерті В. Мурського не виявлено. Скоріш за все, вони втратили свою попередню значимість. А Друга світова війна серйозно змінила міжнародні та національні пріоритети в Європі, прометеївський рух на певний час вичерпав себе, на перший план вийшла боротьба з гітлерівським нацизмом.

Висновки. Стамбульський клуб «Прометей», як філія організованого у Польщі об'єднання представників поневолених Росією народів (у 1929–1935 рр.) згуртував представників діаспор Криму, Азербайджану, Туркестану та української політичної еміграції, займав відверті антирадянські позиції, продукував відповідні проєкти з метою поширення у зарубіжному середовищі визвольних ідей і підготовки ґрунту для посилення боротьби народів СРСР з метою повалення комуністичного режиму й утворення на його території незалежних національних держав. Провідну роль у цьому клубі відіграв талановитий представник ДЦ УНР в екзилі В. Мурський, який мав підтримку від прометеїстів Польщі, Франції, політичної еміграції Кавказу.

Проведена ним багатогранна інтенсивна робота мала різні складові (внутрішньо-організаційну, літературно-пропагандистську, міжнародно-солідарну тощо), сприяла поширенню у регіоні знань про Україну, визвольних ідей різних народів, що входили до складу СРСР, антирадянській пропаганді та згуртування багатонаціональної політеміграції, вселяла надію емігрантів на неминуче повалення радянського ладу та повернення на батьківщину, стала повчальною для наступних поколінь борців за національне визволення. Цей клуб несподівано припинив існування у зв'язку із передчасною смертю його очільника.

Oleksandr Zavalniuk

Club 'Prometheus' in the context of the activities of 'Istanbul Platform' 1929–1935: contribution to the liberation struggle of the enslaved peoples of the USSR

Abstract: The article analyses the activities of the Prometheus club, one of the branches of the Prometheus Entente, which operated in Istanbul in the late 1920s and mid-1930s, based on archival sources. The Istanbul Prometheus club, which in the interwar period united representatives of diaspora organizations of peoples enslaved by Russia, in particular Crimea, Azerbaijan, Turkestan, and Ukrainian political emigration, took openly anti-Soviet

⁴⁹ *Окіпнюк В., Козлов Д.* Таємний фронт Володимира Мурського...

positions, produced relevant projects with the aim of spreading liberation ideas abroad and preparing the ground for the struggle of the peoples of the USSR to overthrow the communist regime and form independent national states on its territory. The leading role in this club was played by the talented representative of the Central Committee of the UNR in exile, V. Murskyi, who in April 1929, at the initiative of the head of the State Center of the UNR in exile A. Livytskyi, was appointed first as a temporary, and later (March 15, 1930) as a permanent representative of the exile government in Istanbul.

With support from the Prometheans of Poland, France, and the political emigration of the Caucasus, V. Murskyi organized a branch of the Warsaw club 'Prometheus League' in Istanbul. The composition of this branch was international, and the unifying and leading role in it belonged to representatives of the Ukrainian political emigration. Among the members of the 'Prometheus' club, which consisted of 8 people, was D. Seydamet Kyrymer – the head of the Crimean Tatar diaspora, Rasul-zade – the leader of the Azerbaijani diaspora, as well as representatives of Turkestan: Medzhedin-bey, Osman-Pulat and Musa-Tsakhoy. Representatives of the diaspora press, in particular popular publications of the Azerbaijani diaspora, which were distributed throughout the Middle East in Turkish and Persian, such as 'Bildirish', 'Chumhuriyet', 'Azeri-Türk', 'Odlu-Yurt', actively participated in the club's meetings.

Keywords: The State Center of the UNR in exile, the Prometheus movement, the branch of the 'Prometheus' club in Istanbul, 'Istanbul Platform', Volodymyr Murskyi, anti-Soviet actions